

За всяка болка – лек

Мария Христова-Пенкова, Росен Гацин

Тя обяснила, че в животинското царство, ако си чуши крака, умираш. Не можеш да бягаш от опасност, не може да стигнеш до реката за вода или да ловиш храна. Превръщаш се в месо за бродещите зверове. Нито едно животно не оцелява при счупен крак достатъчно дълго, за да може костта да заздравее. Но заздравялата след счупване бедрена кост е доказателство, че някой е отделил време, за да остане с пострадалия, превързал е раната, отнесъл го е на безопасно място и го е излекувал. Миѝг заключила, че моментът, в който започваме да лекуваме себе си и своите близки, е моментът, в който се ражда цивилизацията.

Най-ранните сведения за употребата на природните ресурси като лечебно средство ни се предоставят от костни останки на неандерталци, датирани преди повече от 40 хил. години. ДНК анализ на зъбния камък от пет индивида разкрива, че единият от тях е страдал от зъбен абсцес и диария, причинена от

Преди години антропологът Марагарет Миѝг (Margaret Mead, 1901 – 1978)) била попитана от студент какво смята за първи признак на цивилизация. Студентът очаквал, че тя ще говори за риболовни куки, глинени съдове или шлифовъчни камъни. Но не! Миѝг казала, че първият признак на цивилизация е счупената бедрена кост, която е била излекувана.

чревен паразит (Микроспоридия). Лекувал е тези състояния като е приемал виг плесен, съдържаща естествен антибиотик в комбинация с кора от тополя, която съдържа сали-

цилова киселина – активната съставка на аспирина.

А най-ранното писмено сведение за приготвянето на лекарства от растения е открито върху глинена шумерска плочка от Нагпур, датирана от преди 5 хил. години. В нея са описани 12 рецепти и са споменати 250 растения, между които и такива, съдържащи алкалоиди като например мак, мандрагора и блян. В по-късните култури на Месопотамия, Близкия изток и Египет употребата на растенията за лечебни цели се разширява. Така в папируса „Еберс“ (1550 г. пр. Хр.) са представени над 800 рецепти и са описани над 700 вида растения, използвани за терапия, като освен споменатите по-горе, се срещат и нар, рицина, алое, чесън, лук, сена, върба, смокиня, кориандър и др. Много от билките се

накисвали във вино и се приемали като лекарство.

„Бащата на ботаниката“ Теофраст (ок. 371 – 287 г. пр. Хр.) описва редица растения, подчертавайки лечебните им качества. В книга IX на своето съчинение „История на растенията“ (гр. *Περὶ φυτῶν ἱστορία*, лат. *Historia plantarum*) той отделя специално внимание на употребата на корените, соковете, смолите и цветовете на редица билки. Така например, коренът от циклама се препоръчва при циреи, а листата от червено подгбиче, накиснати в зехтин се използвали при рани. Млечката е определена като „вселекуваща“ и са разгледани нейните разновидности.

За някои растения като татул, мак и мандрагора се отбелязва, че притежават свойства да доведат до „лудост“ и „смърт, подобна на заспиване“. На него дължим и описанието на тайнствената вселекуваща билка силфий, отглеждана единствено в района на Кирена (днешна

Тополи в Ломбардия

Бяла и черна топола (рисунок Адам Лоринцер, 1578 г.)

Циклама: 1. Миниатюра в арабски препис на *De materia medica*, IX в.; 2. Снимка

Обикновена млечка: 1. Френска гравюра от 1784; 2. Снимка

Либия). Давана била при кашлица, болки в гърлото, лошо храносмилане, брадавици и всякакви болестни състояния. Търговията с това растение била източник на благоденствие за местната общност, но въпреки опитите да се поддържа баланса в реколтата на силфий, към края на I в. тя изчезва. Според Плиний Стари (ок. 20 – 79 г.) последните стръкове от билката били поднесени като дар на император Нерон, който побързал да ги изяде. Нейни изображения присъстват върху монетите на Кирена, като ни дават представа за това как е изглеждала.

Най-вероятно силфият е близък на ферулата, разпространена в по-сухите райони на Източното Средиземноморие и Централна Азия. Пленителната история на тази билка „вселечителка“ ни поражда по много начини – от нейната важност до нейната загуба и отправя предупреждение към нас. С природата си отива и здравето, и благоденствието... дали сме съгласни да ги загубим отново?

Познанието за лечебната сила на природата е събрано в първата истинска „фармакопее“ – *De materia medica* (Върху лечебния материал). Тя е създадена около 77 г. сл. Хр. от гръцкия военен лекар Пе-

Гл. ас. д-р Мария Христова-Пенкова завършва Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ със специалност „История“. Специализира археология, като през 2011 г. защитава докторат по средновековна археология. От 2016 г. е част от екипа на Националния антропологичен музей. Проявява траен интерес към средновековната история и култура, както и в областта на културната и физическа антропология. Автор е на редица статии и студии, както и на няколко изложби – „Болест и лечение през вековете“, „Големите епидемии в историята“, „Materia medica“.

ганий Диоскорид (Πεδάκιος Διοσκουρίδης, ок. 40 – 90 г.). Пътуванията му с армията на Нерон в цялото Средиземноморие му предоставили възможност да изучава характеристиките, разпростране-

нието и лечебните свойства на много растения и минерали. Тези свои познания той структурирал и описал в пет тома, съдържащи повече от 600 лечебни растения, заедно с някои продукти от животински произход и минерални вещества, както и около 1000 лекарства, направени от тези източници. *De materia medica* е основният исторически източник на информация за лекарствата,

Монета на Магас, управител на Киренайка, ок. 300 – 275 г. пр. Хр. – на реверса е представен силфият

Миниатюри от различни преписи на *De materia medica*: 1. Педаний Диоскорид с група лекари (Виенски Диоскорид, 515 г.); 2. Галбан („гигантски копър“, ферула); 3. Корал (Виенски Диоскорид); 4. Влечуги (Виенски Диоскорид); 5. Диоскорид и София протегнали ръце към мандрагора (Болонски препис, XV в.); 6. Приготвяне на отвари, дестилация (Багдадски препис, XIII в.)

използвани от гърците, римляните и други култури от древността. Най-ранният запазен до днес препис е богато илюстрираният „Виенски Диоскорид“, създаден в Константинопол около 515 г. по поръка на Аниция Юлиана – внучка на император Теодосий II (408 – 450 г.). Том първи е посветен на ароматните масла и растенията, от които се извличат, както и на мехлемите, направени от тях. Тук са включени перуника, кардамон, валериана, канела, балсам от Галаад, хмел, анасон, терпентина, борова смола, дюля, ябълка, праскова, кайсия, лимон, круша, мушмула, слива и много други. Том втори разглежда медицинската употреба на животни като

морски таралеж, морско конче, мида, рак, скорпион, електрически скат, усойница, сепия и гр., както и на животински продукти като млякото и меда. В тази книга са разглеждани и зърнените храни, както и зеленчуци като морско зеле, цвекло, аспержи и растения с поостра миризма като чесън, праз, лук и гр. Третият том разглежда корени, семена и билки. Тук са включени ревен, тинтява, женско биле, ким, кимион, магданоз, копър и гр. Четвъртата книга е продължение на третата и представя билки като ранилист, момкова сълза, повет, хвоц и т.н. Петата книга е посветена на лозята, гроздето, стафидите и виното, но включва и силни

Росен Гацин е културен антрополог. Завършил е Софийския университет „Свети Климент Охридски“, катедра-та по Културната антропология и етнология. Защитил е научна степен доктор в научна област „Социални, стопански и правни науки“. Професионално направление „Социология, антропология и науки за културата“. Главен асистент е в Институт по експериментална морфология, патология и антропология с музей към Българската академия на науките.

отвари, приготвени чрез варене на растения като мандрагората и чемериката. Педаний Диоскорид ясно споменава тяхното приложение като анестетик при хирургични интервенции, както и опасността, която крият. В тази книга той дава резюме и на такива химически препарати като живак (с указания за получаването му от цинобър), арсен (наречен *Auri Pigmentum*, жълт арсенов сулфид), оловен ацетат, калиев хидрат и меден окис. От всеки ред, излязъл изпод перото на Диоскорид, ясно проличава неговото разбиране за природата като лечебен извор. А когато не открие доказателство за медицинската полза на нещо, съществуващо в природата, прави предположение, че би помогнало при... алопекция (*kosopag*).

Превеждан многократно на сирийски, арабски и латински, трудът на Педаний Диоскорид служи като основен текст по фармакология до края на XV век, което го превръща в най-бързо използвания лекарственник до днес. След XVI век текстът на Диоскорид е преведен на италиански, немски, испански и френски, а през 1655 г. и на английски. Няколко ръкописа и ранни печатни версии на *De materia medica* оцеляват, включително илюстрирания виенски ръкопис. Сър Артур Хил, директор на кралската ботаническа градина Кю в Лондон, твърди, че през 1934 г. видял монах на Атон, който все още използвал копие на Диоскорид, за да идентифицира растения.

Най-ранният славянски медицински текст е „Цяровеце на св. Козма“, част от „Псалтира на Димитър Олтарник“, съхраняван в библиотеката на манастира „Св. Екатерина“ на Синай. Три вмъкнати листа, изписани с глаголица, съдържат рецепти срещу различни болести и включват съвети за лекуване на оток, тежест в стомаха, ухапване от бясно куче или вълк, запек, инфектирана рана, счупен или навехнат крак, простуда. Използват се изцяло природни средства: отвари от билки, мед, настойка от грозди, компреси от листа на растения, мехлеми от животинска мазнина и др. Няма гръцки паралел, т.е. отразява славянски и най-вероятно български лечебни практики. Например, на л. 141с се препоръчва черен оман срещу кашлица. Тази билка отсъства от *De materia medica* – основният средновековен корпус с лечебни растения, но е добре известна в народната ни медицина, а за нейното значение свидетелства другото име, под което е позната – зарастличе. От XVII в. нататък са запазени цялостни сборници с рецепти, наречени сред южните славяни „лекаруши“, „лековници“,

а в руската традиция – „зелейници“ или „травници“. Макар че продължават да се преписват до XX в. (XVIII и XIX в. на новобългарски език), те са свързани със Средновековието. Съпоставени с други по-ранни кодекси (напр. Ходошкия медицински кодекс от XV в.) по-късните ръкописи показват както връзка с Античността, така и развитието на медицинските знания в по-ново време. От тях могат да се почерпят исторически сведения за разпространението на болести, за лечението и за лечителите. Те са конгломерат от емпиричен опит и вяра в изцелението, от магия и практическо знание. За дозирането на лекарствата са обозначени мерни единици, кодирани понякога в тайнопис – така фармакопеите са били достъпни само за вещи лечи-

тели. „За всяка болка има билка“ – казва народът и това се превръща във философия на надеждата за успешно лечение.

Лечебната сила на природата се чества в българския народен календар на Енъовден (24 юни), когато Православната църква отбелязва рождението на св. Йоан Кръстител. Празникът има различни названия – Яневден (Софийско), Иванден (Западна България), Иван Билъбер (Североизточна България). Вярва се, че на Енъовден тревите и билките имат най-голяма лечебна сила, особено по изгрев слънце. Затова се берат рано сутрин от жените лечителки, които после лекуват и правят магии с тях.

По стара народна традиция на Енъовден се берат 77 билки и половина за всички болести и за тази без име. Спо-

Бране на билки по изгрев слънце на Енъовден

Еньовче: 1. Ботаническа рисунка от 1800 г.; 2. Снимка

ред народните вярвания болестите по човека са 77 и половина, като за 77-те има цар, а за половината – няма. Вярва се, че дори и за нея има билка, но само определени билкари могат да я намерят в потайна доба на еньовската нощ. Не можем да подминем и някои билки, които имат специално значение в народното съзнание, като росен, здравец и еньовче.

Билката, която неизменно се свързва с празника е еньовчето. Народната медицина препоръчва еньовчето при епилепсия, истерия, хорея (дегенеративна генетична болест), нервни болести, задържане на урината и при болки, причинени от пясък и камъни в бъбреците, при чернодробна цироза, както и за възпалителните отоци при острия ставен ревматизъм. Билката се препоръчва външно при циреи и при вторично инфектирани обриви на кожата. В някои северни страни сокът от жълтото

енъовче се използва за подсирване на пряското мляко. Ето защо едно от наименованията на билката е жълта подкваса. Откриваме описание на еньовчето и в Диоскорид: „Галион се нарича така, защото коагулира млякото вместо сирещето. Има разклонения с листа, много подобни на лепката, но прави и тънко жълтеникаво цвете на върха, в изобилие и миришещо добре. Цветето се маже при изгаряния от огън и спира кръвотеченията. Смесва се и с мас от восъчна роза и се поставя на слънце, докато побелее и това е лекарство при немощ. Расте в блатисти места. Нарича се още галериум и галатиум“.

Здравецът (*Geranium*) е богат източник на етерични масла, полифенолни съединения и антиоксиданти. Той се прилага широко в народната медицина, присъства във фолклорните обичаи за здраве и дълголетие и дори името му има символна натовареност с вярата,

че носи здраве и благополучие. Билката съдържа галова киселина, която действа като стягащо средство и е добра при лечение на хемороиди, диария и като тонизиращо средство. Официалното име на растението произлиза от гръцкото „*géranos*“, което означава жерав. Идва покрай външния вид на плодвата капсула. Според стара легенда, билката поникнала от сълзата на умиращ жерав.

Според народното поверие на Еньовден самогивите вият венците си от росен. Разпространен е обичаят ходене по росен, който се изпълнява срещу Спасовден. Болни от различни болести

хора и бездетни жени отиват в гори и ливади, където расте лековитият росен.

Хората носят със себе си нова стомна, нов пешкир, бъклица с вино, пита хляб, печена кокошка и чорапи – дар за русалките, които закачат на клоните. Води ги техен близък, който се уважава като „побратим“ или „посестрима“ на болния. Престояват до втори петли, а после мълчешком стават, поръсват се с водата в стомната и скришом влизат в селото. Вярва се, че така ще оздравеят. В народната медицина росенът се препоръчва при пясък в бъбреците и пикоч-

Здравец: 1. Ботаническа рисунка от 1885 г.; 2, 3. Снимки

Росен: 1. Ботаническа рисунка от 1885 г.; 2, 3. Снимки

ния мехур, хемороиди, хистерия, епилепсия, глисти. Като лапи цветовете се използват при ревматизъм и шипове. За него Диоскорид пише: „Росенът е критска билка – остра, гладка, подобна на мента. Има по-големи листа, мъхести, но не дава нито цвят, нито семена. Вторият сок (самостоятелно или с полента) е пречистващ. Билката се прилага за лечение на тръпки под краката или [по] останалата част от тялото. Ефективен е и при болен галак, тъй като го намаля. Събират го през лятото и есента. Коренът сгрява този, който го вкуси. Той също така ускорява раждането, а сокът (приет като напиток с вино) помага на ухапани от змии. Такава е силата на тази билка, че дори миризмата про-

гонва отровните зверове, а допирът ги убива. Сокът, капнат в рана, причинена от желязо или ухапване от отровен звяр, веднага лекува. Разтрийте изсушен росен в ръцете си, докато стане подобен на брашно, добавете капка вино и намажете тялото си. Добър е срещу всички змии. Първо почиства язви и гнили, гангренирани рани, а след това ги запълва. Ако някой се убоде, намажете го с това и веднага ще му помогнете. След като направите брашно от него, намажете го при галака и възпалени скрити места“.

„За всяка болка има билка“ – казва народът, и това е вековно знание, което не трябва да потъне в забрава, а да го запазим. ■